

10. CDAVO Ukrai'ny. – F.3563. – Op.1. – Spr.83.
 11. Tam samo. – F.3663. – Op.1. – Spr.61.
 12. Chumachenko O. A. Gromads'ko-politychna dijai'nist' Mykyty Shapovala. Avtoref. dys. kand. ist. nauk: 07.00.01 / Kyi'v. nac. un-t im. T. Shevchenka. – K., 2002. – 20 s.
 13. Shapoval M. Mynuvshyna i buduchyna Ukrai'ns'koi' vyzvol'noi' borot'by (promova na rokovyny Ukrai'ns'koi' revoljucii' v Prazi 12 lystopada 1920 r.) [Tekst] / M. Shapoval // Kyi'vs'ka starovyna. – 1993. – №5. – S.41–44.
 14. Shapoval M. Novitnje janycharstvo [Tekst] / M. Shapoval // Nova Ukrai'na. – 1922. – №8. – S.3–7.
 15. Shapoval M. Ju. Zagal'na sociologija / M. Ju. Shapoval. – Praga: Vil'na spilka, 1934. – 242 s.
 16. Shapoval M. Ju. Sociologija ukrai'nskogo vidrozhennja / M. Ju. Shapoval. – Praga: ukrai'ns'kyj sociologichnyj universytet v Prazi, 1936. – 49 s.
 17. Shapoval M. Cherez desjat' rokov (do problem suspil'noi' struktury Ukrai'ny) (1927).
 18. Jurenko O. Mykyta Shapoval pro sutnist' nacii' jak social'nogo fenomeny [Tekst] / O. Jurenko // Sociologija: teoriya, metody, marketyng. – 2001. – №1. – S.62–89.

Marchenko A. I., postgraduate student, National Pedagogical Dragomanov University (Ukraine, Kyiv), marko001@ukr.net

National idea in the scientific and literary heritage of N. Shapoval

Examines the formation of a national belief in the scientific and literary heritage of N. Shapoval, the analysis of his basic works of sociology and the impact on national consciousness and culture of the Ukrainians of the era of the national liberation struggle of 1917–1921 y.

Keywords: the Ukrainian nation, national idea, nation, liberation movement, journalism, sociology, literature, poetry, national identity, unification of Ukraine.

* * *

УДК 94(477)

Мельничук І. А.,

доктор історичних наук, завідувач кафедри суспільних наук, Житомирський національний агроєкологічний університет (Україна, Житомир), kafedra_ppk@ukr.net

Суліменко О. Г.,

кандидат історичних наук, доцент, Житомирський національний агроєкологічний університет (Україна, Житомир), kafedra_ppk@ukr.net

Німці Волині – Житомирщини в 40–50-х роках ХХ ст. та процеси їх реабілітації

Досліджений перебіг подій в історії німців Волині-Житомирщини в роки Другої світової війни та післявоєнного періоду. В статті публікуються різноманітні дані, в тому числі статистичні, щодо кількості німців – спецпоселенців, розподілу їх на різні категорії, також виселення їх до різних регіонів Гулагу та їхню важку та трагічну долю в них. В статті також показані процеси поступової реабілітації німців.

Ключові слова: Житомирщина, депортації, спецпоселенці, трудовій армії, німці.

40-і роки ХХ ст., часи II Світової війни – один із найдраматичніших періодів в історії народів СРСР та й усього людства. Не минула вона і німців, яким довелося воювати по обидві сторони фронтів. Після закінчення війни німці страждали від переслідувань, репресій тощо. Лише в 50-х роках почалася поступова реабілітація.

Зазначимо, що проблематикою цього періоду займалися українські науковці В. Б. Євтух, Б. В. Чирко [1], М. Є. Лутай [2], російські вчені В. М. Кирилов, С. Л. Разінков [3], німецький вчений А. Айсфельд [4].

Однак цілісного дослідження з даної проблематики на сьогоденній час не існує.

Друга світова війна стала драматичним випробуванням для німців Житомирщини. Після підписання пакту Ріббентропа–Молотова (23 серпня 1939 р.) і договору «Про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною» (29 вересня 1939 р.) німці отримали право виїзду на свою історичну батьківщину. Німецьке керівництво прийняло ряд постанов, зокрема, «Про імперську громадянства», «Про захист чистоти раси» тощо. Згідно цих постанов почали складати списки осіб серед етнічних німців, які ділилися на чотири розділи. До першого і другого заносили прізвища тих, хто «активно виявив себе як поборник німецької нації, зберіг національність», до третього списку ввійшли етнічні німці, які мали зв'язки з поляками, до четвертого тих, хто примкнув до польської нації. Особи, що попали до перших двох розділів стали громадянами рейху, інші могли отримати імперське підданство лише через десять років. У складній ситуації опинилися ті німці, які виявили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті рейхом. Радянська влада поставилася до цих людей досить жорстоко і більшість з них було вислано до східних та північних регіонів СРСР.

Після нападу Німеччини на СРСР було прийнято ряд постанов та указів президії Верховної Ради СРСР про виселення німців з України та ряду регіонів РРФСР. Широкомасштабна депортація німців з України розпочалася згідно постанови РНК СРСР від 3 вересня 1941 року. «Про заходи по переселенню колгоспів з прифронтової смуги УРСР, Орловської і Курської областей».

Планувиселення встановлювалися для Житомирської, Чернігівської, Полтавської, Дніпропетровської областей. Оскільки на території Житомирщини в липні–серпні 1941 р. йшли бойові дії то плани виселення німців не виконувалися. Слід зазначити, що на фронтах у лавах Червоної Армії воювали 171 459 етнічних німців. Багато з них були відзначені орденами та медалями. Однак сталінське керівництво віднеслося до німців по-іншому. На завершальному етапі війни стала проявлятися особлива «увага» до етнічного складу Червоної армії, коли радянські війська почали визволяти країни Європи. У березні 1944 р. була підготовлена спеціальна директива за №11406910, в якій вимагалось до 15 липня 1944 р. вивести серед рядового і сержантського складу військ естонців, латишів, литовців, поляків, німців, австрійців і відкомандирувати їх у розпорядження відділу укомплектування армії для направлення в національні військові формування. По суті в армії почалася етнічна чистка від якої найбільше постраждали німці [2, с. 61].

Драматичною була доля німців які опинилися на окупованих територіях. Їх звинувачували у співробітництві з фашистами, адже багато німців змушені були працювати на окупантів, оскільки знали мову. У спеціальні табори вислали німців, які залишалися на окупованій території Житомирщини їм «приписували» будь-які провини: співробітництво з окупантами, антирадянську агітацію тощо.

Окрему групу репресованих німців Житомирщини становили репатріанти, примусово вивезені до Німеччини, Австрії. Цих німців відправляли на спецпоселення у віддалені регіони СРСР. Для прикладу можна подати дані одного з німців Житомирщини Еделя

Володимира Петровича 1930 р. н., уродженця с. Рудня Фасова Володарськ–Волинського району. В 1943 р. у віці 13 років, вивезений до Східної Пруссії, де працював на загальних роботах в м. Кенігсберг. Після звільнення міста був взятий в 25–й гв. стрілецький полк, брав участь у боях по звільненню Праги, за що мав подяку від Верховного Головнокомандувача. У вересні 1945 р. він був демобілізований і направлений в розпорядження Володарськ–Волинського райвійськкомату. З жовтня 1945 по травень 1946 р. працював у Рудній Фасовій їздовим (згідно характеристики працював добре). У цьому ж 1946 р. Еделя В. П. відправляють в Комі АРСР на ст. Княжпогост Північнопечорської залізничної дороги. Едель В. П. писав клопотання, показував подяку Верховного Головнокомандуючого (Й. Сталіна), довідку з військової частини, колгоспу, але йому 23 грудня 1948 р. оголосили наказ «що виселений довечно», як особа німецької національності (Директива НКВС СРСР №181 від 11 жовтня 1945 р.). Навіть після смерті «батька народів» уже в 1954 р. він зобов'язаний був один раз в рік відмічатися в комендатурі. Ось так рідна батьківщина зустріла свого воїна, який неповнолітнім брав участь у боях і мав подяку від командування. Таких випадків були тисячі. Ці люди проживали і працювали в надзвичайно важких умовах. Спецпоселенців поділяли на кілька категорій обліку: виселенці – вислані з постійних місць проживання в 30–х рр.; репатріанти – вивезені примусово до Німеччини, Австрії; колишні в'язні – засуджені, що відбули строк і прикріплені до певного місця проживання; «фольксдойче» – німці, що народилися на території СРСР і мали пільги від окупантів; власівці – засуджені за перебування в Російській визвольній армії; «указники 1948 р.» колишні селяни, які не виробляли трудодні і були вислані в повоєнний період з метою перевиховання.

У великих спецпоселеннях була комендатура, де були заведені картки на кожного спецпоселенця. Особливо жорстко в цей період контролювали «осіб німецької національності». Після наказу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. характер обліку німецьких спецпоселенців змінився й правове положення ускладнилося. Вони давали розписку про те, що згідно цього наказу виселені довечно, а за самовільний виїзд (втечу) піддавались засудженню на 20 років каторжних робіт [5, арк. 4]. Серед спецпоселенців досить високим був відсоток німців (див. таблицю 1). (Складена О. Г. Суліменком, Є. Р. Тіміряєвим в 2015 р.).

Таблиця 1

Німці–спецпоселенці у % до загальної кількості

№ п/п	Категорії	Загальна кількість	В тому числі німці	% до загальної кількості
1	Виселенці	11228	7975	71,03
2	Репатріанти	6545	6213	94,92
3	Колишні в'язні	433	166	38,33
4	«Власівці»	306	98	32,02
5	«Фольксдойче»	87	30	34,48
6	«Указники 1948 р.»	407	4	0,98
	Разом	19006	1448	76,22

Кількість загиблих німців–спецпоселенців встановити дуже складно, адже багато з них гинули і були поховані в братських могилах на неозорих просторах СРСР. Однак, в окремих регіонах колишнього Радянського Союзу пишуть Книги Пам'яті і намагаються встановити точну кількість загиблих, адже й вони в глибокому тилу своєю працею вносили вклад в Перемогу [6, арк. 1–12].

Слід зазначити, що значний внесок у дослідженні долі німців Волині–Житомирщини зробили російські вчені Нижньотагільського державного соціально–педагогічного інституту. Там була створена лабораторія «Історичної інформатики», яка виробила проект «Gedenkbuch» («Книга пам'яті») де була створена електронна база даних німців–в'язнів Тагіллагу, Богословлагу, Усольягу, ВТТ (виправно–трудова табори) Челябметалургбуду загальним об'ємом близько 68 тисяч персоналій. За запитом українського вченого М. П. Костюка вчені Нижньотагільського соціально педагогічного інституту надали дані про німців Волині–Житомирщини, яких спочатку депортували, а потім демобілізували в трудову армію на Урал (таблиці 2–6) [3, с. 328–332].

Дані про німців Волині–Житомирщини:

Таблиця 2.

Розподіл по місцю народженню

Регіон	Кількість, чол.	%
Волинська губ.	237	6,1
Волинська обл.	45	1,2
Житомирська обл.	3897	92,3
Рівненська обл.	19	0,5
Всього:	3897	100,0

Таблиця 3.

Розподіл за національністю

Національність	Кількість, чол.	%
Німці	3867	99,2
Українці	6	0,2
Поляки	5	0,1
Росіяни	2	0,1
Євреї	2	0,1
Фіни	1	0,0
Болгари	1	0,0
Угорці	1	0,0
Чехи	1	0,0
Відсутні дані	11	0,3
Всього:	3897	100

Таблиця 4.

Розподіл за місцем мобілізації в трудову армію

Регіон	Кількість, чол.	%
Україна, Молдавія, Крим	463	11,9
Казахстан	2384	61,2
Середня Азія	127	3,3

Урал	197	5,1
Сибір і Далекий Схід	386	9,9
Інші	31	0,8
Відсутні дані	309	7,9
Всього:	3897	100

Таблиця 5.

Розподіл по ВТТ НКВС

Регіон	Кількість, чол.	%
Челяблаг	2915	74,8
Богословлаг	821	21,1
Тагіллаг	138	3,5
Усольлаг	23	0,6
Всього:	3897	100

Таблиця 6.

Розподіл причин вибуття з трупармії

Причини вибуття	Кількість, чол.	%
Демобілізовано, звільнено (в т.ч. за інвалідністю)	1203	30,9
Переведення на інші об'єкти НКВС	896	23,0
Переведення на спецпоселення	641	16,4
Заарештовано, засуджено	195	5,0
Померло	751	19,3
Інші причини	49	1,3
Всього:	3897	100,0

Статистичні дані засвідчують, що доля німців – трупарміїців була в основному трагічною.

Порівняно кращі часи для німців-спецпоселенців з'явилися у 1954 р., вони могли з'являтися в комендатурах один раз у рік, але виїхати з місця поселення не мали права, лише взимку 1956 р. спецпоселенці остаточно звільнялись від обліку в комендатурах і могли проживати за межами поселень (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 грудня 1955 року і Постанови Ради Міністрів СРСР №62–41 сс від 17 січня 1956 р.) [7, арк. 11]. Першим депортованим народом, який звільнявся від спецпоселень були німці, і важливе значення в цьому питанні відіграв візит канцлера ФРН К. Аденауера в Москву в 1955 р. В цілому процес реабілітації жертв політичних репресій в області, як і по всьому СРСР активізувався після ХХ з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». Німці Житомирщини за кількістю репресованих були на третьому місці після українців та поляків. В ті роки постраждало 4245 німців. Найбільш інтенсивно процес реабілітації проходив в 1956–1962 рр. в подальшому він призупинився. Депортовані житомирські німці, як і всі інші вихідці з республіки не мали права повертатися в ті місця, де вони проживали до депортації, це пояснювалось тим, що вони укорінились за новим місцем проживання, а райони їхнього попереднього

проживання були заселені іншими людьми, тому значна частина німців не змогла повернутись на Житомирщину. В 1965 р. делегації німців добились прийому в ЦК КПРС і Верховній Раді СРСР, де висунули вимоги повної реабілітації, однак отримали відмову. Як наслідок, це привело до масового виїзду німців з СРСР до ФРН. У 1970 і 1980 рр. колишні волинські німці, які прибули на нове місце проживання не могли забути своєї «батьківщини». Вони почали друкувати спогади про Волинь, створювати земляцтва, товариства. Так, зокрема 9 серпня 1975 р. в Нюрнберзі з ініціативи М. Арндта, предки якого проживали в Житомирському повіті, було створено «Historischer Verein Wolhynien» («Історичне товариство волинян»). Воно видавало часопис «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»), де друкувалися спогади колишніх вихідців з Волині–Житомирщини [4, с. 11–37]. Окремі наші колишні земляки–німці публікували свої праці про історію своїх колоній, тобто початки виникнення, географічне положення, розвиток в царській Росії та в радянські часи (колективізація, голодомор, репресії 1937–1938 рр., війна, післявоєнний період). До таких робіт слід віднести спогади колишнього вихідця з Фасової Рудні Володарськ–Волинського району Леонарда Кремрінга. Зокрема, згадуючи 1938 р., він зазначає, що за три ночі вересня 1938 р. було заарештовано 45 чоловік і як він довідався через 50 років у 1988 р. в ФРН, всі вони були розстріляні через шість днів після арешту 28 вересня 1938 р. Також був репресований і його батько Адольф Кремрінг, реабілітований рішенням військового трибуналу ПрикВО від 27 травня 1958 р. [8, с. 124–145].

Слід зазначити, що подібних праць виходило досить багато, але серед них варто відмітити роботу Дональда Міллера «Репресії німців в житомирському регіоні України в 1930–х роках». В ній автор подав коротку історію становлення баптизму на Волині, а також період «великого терору» та процеси реабілітації, адже і його предки постраждали від безпідставних звинувачень та репресій [9, р. 122–125].

Процесу реабілітації німців сприяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості у відношенні жертв репресій, що мали місце в період 30–40–х і на початку 50–х років». З прийняттям Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», реабілітація німців підходить до свого завершення, але тисячі вихідців з Житомирщини не змогли повернутися на свої колишні землі й змушені були емігрувати до Німеччини на початку 90–х років ХХ ст.

Така трагічна доля німців Житомирщини, які внесли значний вклад у розвиток і окультурення регіону і безпідставно постраждали від переслідувань, депортацій та були заарештовані, фальшиво звинувачені, замордовані, принижені, розстріляні, зморені голодом, або працювали у гулагах, спецпоселеннях, трудових арміях за часів радянського тоталітарного режиму.

Список використаних джерел

1. Євтух В. Б., Чирко Б. В. Німці в Україні (1920–і–1990–і рр.) / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко; Центр етносоціолог. та етнополіт. досліджень НАН України. К.: ІНТЕЛІ, 1994. – 183 с.
2. Лутай М. Е. Німці в Україні: історія і сьогодення / М. С. Лутай. – Житомир, 2010. – 240 с.
3. Кириллов В. М., Разинков С. Л., Волинские немцы в лагерях Урала (по материалам электронного банка данных) /

В. М. Кириллов, С. Л. Разинков. Німці в історії Волині. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк 1–2 жовтня 2015 р. (за ред. М. В. Костюка). – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. – 512 с.

4. Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen: Gestern und Heute. – Köln, 1992.
5. Матеріали архіву Інформаційного Центру Управління внутрішніх справ України в Житомирській області (далі Архів ІЦ УВС в Житомирській області). – Стр.5678.
6. Книга Памяти: 3461 трудармейца немецкой национальности, погибшие в Богословлаге в годы войны. – М.: Готика, 2000. – 104 с.
7. Архів ІЦ УВС в Житомирській області. – Стр.5101.
8. Leonard Kremring Verlorene Heimat Wolhynien. Erinnerungen und Erlebnisse eines Ostwolhyniers. – Neuffen – Wiesentheid, 2000.
9. Donald N. Miller. Under arrest: repression of the Russian Germans in the Zhitomir Region, Ukraine, in the 1930s, Zhitomir, Ukraine. Printed by Volyn.

References

1. Jevtuh V. B., Chyrko B. V. Nimci v Ukraini (1920–i–1990–i rr.) / V. B. Jevtuh, B. V. Chyrko; Centr etnosociolog. ta etnopolit. doslidzhen' NAN Ukrainy. K.: INTEL, 1994. – 183 s.
2. Lutaj M. Je. Nimci v Ukraini: istorija i s'ogodennja / M. Je. Lutaj. – Zhytomyr, 2010. – 240 s.
3. Kirillov V. M., Razinkov S. L., Volynskie nemcy v lagerjah Urala (po materiallam jelektronnoho banka dannjah) / V. M. Kirillov, S. L. Razinkov. Nimci v istorii' Volyni. Materialy mizhnarodnoi' naukoivo-praktychnoi' konferencii'. Luc'k 1–2 zhovtnja 2015 r. (za red. M. V. Kostjuka). – Luc'k: PVD «Tverdynja», 2016. – 512 s.
4. Eisfeld A. Die Rußlanddeutschen: Gestern und Heute. – Köln, 1992.
5. Materialy arhivu Informacijnogo Centru Upravlinnja vnutrishnih sprav Ukrainy v Zhytomyr'skij oblasti (dali Arhiv IC UVS v Zhytomyr'skij oblasti). – Str.5678.
6. Книга Pamjati: 3461 trudarmejca nemeckoj nacional'nosti, pogibshie v Bogoslovlage v gody vojny. – M.: Gotika, 2000. – 104 s.
7. Arhiv IC UVS v Zhytomyr'skij oblasti. – Str.5101.
8. Leonard Kremring Verlorene Heimat Wolhynien. Erinnerungen und Erlebnisse eines Ostwolhyniers. – Neuffen – Wiesentheid, 2000.
9. Donald N. Miller. Under arrest: repression of the Russian Germans in the Zhitomir Region, Ukraine, in the 1930s, Zhitomir, Ukraine. Printed by Volyn.

Melnychuk I. A., Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of Social Sciences, Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net

Sulimenko O. G., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Zhytomyr National Agroecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net

The Germans of Volhynia – Zhytomyr region in the 40–50s of the 20th century and the processes of their rehabilitation

The course of events in the history of the Germans of Volyn–Zhytomyr region during the years of the Second World War and the post-war period was studied. Various data, including statistics, on the number of Germans – special settlers – are published in the article, their distribution into different categories, as well as their expulsion to various Gulag regions and their heavy and tragic fate in them. The article also shows the processes of gradual rehabilitation of the Germans.

Keywords: Zhytomyr region, deportations, special settlers, labor soldiers, Germans.

* * *

УДК 398.87(477)«17»

Мерімерін Є. О.,
здобувач, Інститут історії України НАН України
(Україна, Київ), izhenia@gmail.com

«Руїна» та її соціо-господарські й політичні наслідки для українців у відображенні історичних дум і пісень

Аналізуються пісенні твори, що відображають період так званої «Руїни» та її соціо-господарських і політичних наслідків для українців. Зазначено, що

у народному поетичному фольклорі відображено не лише широке історичне тло, а й територіальні межі, регіональні й побутові особливості. Зроблено узагальнюючі висновки щодо «прив'язки» конкретних поетичних творів до даного хронологічного відтинку та порівняння кількості збережених пісенних творів із періодом Хмельниччини.

Ключові слова: «Руїна», історичні пісні, фольклор, громадянська війна, Хмельниччина.

«Руїна» – саме так категорично та виразно називали жителі України один з найтрагічніших періодів історії своєї держави. Щодо періодизації цього явища серед дослідників існують різні думки [5; 13; 25]. Нам же імпонує чітке визначення хронологічних меж і характеристика його, яке дав О. Гуржій у передмові до книги «Руїна» в серії «Історія України в прозових творах та документах (К., 1996)» [9, с. 5–16]. Власне це гетьманування Івана Брюховецького (1663–1668), Дем'яна Многогрішного (1668–1672) та Івана Самойловича (1672–1687). Причому важливим є той факт, що термін «Руїна» найчастіше пов'язують з «народним походженням». Ось як його суть визначено, наприклад, у «Енциклопедическом Словаре» Ф. Брокгауза та І. Ефрона: це «народна назва похмурої епохи в історії Малоросії», що вирізнялася «безпорадністю маси», безідейністю та своскорисливістю її керівників [4, с. 252].

Реально ж «Руїну» слід розглядати як громадянську війну в Україні, котра сталася в наслідок різкого загострення соціальних, політичних і регіональних суперечностей (значною мірою протистояння збройних формувань Лівобережжя, Правобережжя та Запорозької Січі). В першу чергу її зумовили: невідповідність швидкого збагачення «нового панства» і його становий егоїзм тодішнім умовам економічного життя; нехтування старшиною та українською шляхтою інтересів і прав рядових козаків, селян і міщан – фактично головної русійної сили визвольної боротьби; відсутність у суспільстві, насамперед у середовищі політичної еліти, бачення злагодженої системи майбутнього суспільного устрою й взаємовідносин в Українській державі. Визначальним виявився і деструктивний фактор іноземного втручання у внутрішнє життя населення українських земель.

Очевидно, як «перехідну» пісню від доби Хмельниччини до Руїни слід розглядати пісню «Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче». Правда, деякі історики (М. Петровський) і фольклористи (Н. Григорієв) вважають, що головним героєм твору є сподвижник Б. Хмельницького – Станіслав¹ Морозенко (Мрозовицький, р.н. невід. – п. 1649) [17, с. 118; 16, с. 172; 6, с. 134–136] – корсунський полковник, який походив з української шляхти. То був найактивніший учасник початку Хмельниччини і коли він загинув під час Збарзької облоги, то за ним «дуже жалкувала його чернь», тобто рядові вояки.

Проте аналіз твору та співставлення його різних варіантів (зокрема й пізніших записів), дозволяє з певною мірою вірогідності твердити: Морозенко – то є узагальнений образ героя – козака, який увібрив кращі риси оборонців національної незалежності, причому він мужньо боровся як проти польсько-шляхетського поневолення в Україні, так і проти турецько-татарських нападників у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Якісно новим показником, ймовірно, слід поцінувати

¹ За іншими свідченням, його ім'я – Нестор.